

DOI: <https://doi.org/10.34862/rbm.2021.2.2>

Przemysław Jagodziński
Ministerstwo Obrony Narodowej
przemyslaw.jagodzinski@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-0337-5671>

Jacek Szalas
Ministerstwo Obrony Narodowej
szalas.jacek@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-3892-1852>

Chińskie inwestycje w regionie Bałkanów Zachodnich. Szansa czy zagrożenie?

Abstrakt: Od niemal dekady odnotowywany jest wzrost inwestycji Chińskiej Republiki Ludowej w regionie Bałkanów Zachodnich. Kapitał pochodzący z Państwa Środka wpływa bezpośrednio na rozwój m.in. infrastruktury transportowej czy sektora energetycznego. Chińskie inwestycje w obrębie państw byłej Jugosławii zdaniem autorów są strategicznymi elementami polityki zagranicznej Chińskiej Republiki Ludowej, które wpisują się w realizację zainicjowanego w 2013 r. przedsięwzięcia pod nazwą *One Belt One Road*. W treści artykułu wskazane zostały deklarowane cele oraz struktura chińskich inwestycji bezpośrednich. Ponadto określono wpływ działalności Chińskiej Republiki Ludowej na gospodarkę oraz procesy polityczne w tamtejszym regionie. Zdaniem autorów chińskie inwestycje są elementem oddziaływania w ramach *sharp power*, którego nadrzędnym celem jest uzależnienie państw bałkańskich od chińskiego kapitału, co jednocześnie osłabi wpływy pozostałych światowych mocarstw w tamtym regionie. Celem weryfikacji hipotez oraz odpowiedzi na pytania badawcze autorzy skorzystali z takich narzędzi metodologicznych jak analiza treści, analiza systemowa czy analiza krytyczna.

Słowa kluczowe: Chiny, Chińska Republika Ludowa, inwestycje, Bałkany, Serbia, Czarnogóra.

Chinese Investments in the Western Balkans Region. A Challenge or a Threat?

Abstract: For almost a decade, there has been an increase in the investments of the People's Republic of China in the Western Balkans. Capital from the Middle Kingdom has a direct impact on the development of transport infrastructure or the energy sector. According to the authors, Chinese investments within the countries of the former Yugoslavia are a strategic element of the

PRC's foreign policy, which is part of the implementation of the project initiated in 2013 under the name One Belt One Road. The article indicates the declared goals and structure of Chinese direct investment. In addition, the impact of the activities of the PRC on the economy and political processes in the region was determined. According to the authors, Chinese investments are the element of influence within the framework of sharp power, the overarching goal of which is to make the Balkan states dependent on Chinese capital, which at the same time will weaken the influence of other world powers in the region. In order to verify hypotheses and answer research questions, the authors used methodological tools such as content analysis, system analysis, or critical analysis.

Keywords: China, People's Republic of China, investments, Balkans, Serbia, Montenegro.

Wstęp

Obszar Bałkanów Zachodnich z uwagi na swoje położenie geograficzne od wieków pozostawał obiektem oddziaływań historycznych mocarstw. Na przestrzeni dziejów wpływy polityczne w tym regionie wywierane były m.in. przez Cesarstwo Bizantyjskie, Imperium Osmańskie czy Związek Socjalistycznych Republik Radzieckich. Każda z wymienionych potęg pozostawiła trwałe ślady w tamtejszym społeczeństwie. W konsekwencji Bałkany Zachodnie stały się wieloetnicznym i wielokulturowym regionem, co było przyczynkiem do licznych konfliktów zbrojnych. Obecny podział geopolityczny regionu jest skutkiem przede wszystkim trwającej od 1992 r. fragmentacji Socjalistycznej Federacji Republiki Jugosławii na szereg mniejszych podmiotów państwowych. Niestabilna sytuacja wewnętrzna nowopowstałych republik, powojenne zniszczenia oraz brak zaufania inwestorów do władz niedojrzałych demokracji skutkowało znacznie wolniejszym rozwojem gospodarczym w stosunku do krajów wschodniej Europy, będących do końca lat osiemdziesiątych strefą wpływów ZSRR. Egzemplifikacją skali ubóstwa państw Bałkanów Zachodnich może być drastyczna różnica w PKB *per capita* największego z państw tamtego regionu – Serbii, który wyniósł 8748 USD, w odniesieniu chociażby do Polski, gdzie wartość ta kształtowała się na poziomie 17 555 USD (Międzynarodowy Fundusz Walutowy, 2019). Oczywiście jest, iż zła sytuacja gospodarcza wywołuje niezadowolenie społeczne. Powyższe dostrzeżone zostało przez socjologów w szczególności w państwach regionu, w których dominuje prawosławny odłam chrześcijaństwa. Swoista tęsknota za zjednoczoną Jugosławią odnotowywana jest jako zjawisko społeczne. Stan ten został zdefiniowany przez serbską pisarkę Dubravkę Ugrešić terminem *jugonostalgii* (Jagiello-Szostak, 2012, s. 241). Gospodarcza apatia, wynikająca z wieloletnich zaniedbań w rozwoju

infrastruktury, brak inwestycji zagranicznych oraz niestabilna sytuacja polityczna w regionie wymagały dynamicznej reakcji władz państw byłych socjalistycznych republik jugosłowiańskich.

Pozornie najbardziej oczywistą drogą do rozwoju gospodarczego, wynikającą przede wszystkim z uwarunkowań geograficznych była współpraca państwami Unii Europejskiej. Obecnie, jak autorzy wspomnieli powyżej, wyłącznie Chorwacja posiada status członka przedmiotowej organizacji. Jej śladem podążać miały pozostałe państwa regionu. W tym kierunku zostały poczynione starania, których końcowym efektem ma być przystąpienie do wspólnoty Czarnogóry, Serbii, Macedonii Północnej oraz Albanii. Potwierdzeniem tego jest fakt, iż wszystkie wymienione powyżej podmioty obecnie posiadają formalny status kandydatów do Unii Europejskiej. Pozostałe z państw regionu – Bośnia i Hercegowina oraz Kosowo określane są przez Parlament Europejski jako potencjalni kandydaci do integracji (Parlament Europejski Unii Europejskiej, 2021, s.1).

Droga państw aspirujących do Unii Europejskiej prowadzi przez proces negocjacyjny, który wiąże się z przeprowadzeniem szeregu głębokich i trudnych reform. Pomimo deklaracji władz państw bałkańskich, tempo zmian prawnych, administracji czy gospodarki nie jest na tyle dynamiczne, aby można było precyzyjnie wskazać termin rozszerzenia UE o nowych członków. Ewolucji nie sprzyja wszechobecna korupcja. Według rankingu postrzegania korupcji (Transparency International [TI], 2020) Albania plasuje się na 104 miejscu w zestawieniu, Bośnia i Hercegowina oraz Macedonia Północna 111 miejscu, Czarnogóra – 67, a Serbia na 94 miejscu (Kosowo nie zostało sklasyfikowane). Ponadto odnotowywany jest wręcz regres procesów demokratycznych (Warsaw Institute [WI], 2020). Retoryka i działalność rządów premiera Nikoły Gruewskiego w Macedonii Północnej, prezydenta Milo Dukanovića w Czarnogórze czy premiera Aleksandara Vučića w Serbii były bardzo odległe od oczekiwań Unii Europejskiej (Kozbiał, 2019, s. 138). W rankingu wolności prasy (Reporters Without Borders [RSF], 2021) Albania zajmuje 83 miejsce, Bośnia i Hercegowina 58, Czarnogóra – 104, Kosowo – 78, Macedonia Północna – 90, a Serbia – 93. Znacząco w ostatnich latach wzrosła również działalność przestępcza w Serbii, Czarnogórze czy Kosowie, gdzie doszło do zabójstwa lidera tamtejszych Serbów Olivera Ivanovića (Žaba, 2019). Opisane powyżej zjawiska zachodzące w regionie skutecznie oddalają państwa Bałkanów Zachodnich od integracji z Unią Europejską. Jednocześnie związany z tym przedłużający się proces akcesyjny, sprzyja wzrostowi poparcia

dla partii o poglądach eurosceptycznych (Grzybowska & Lachert, 2020). Pomimo tego, iż państwa Unii Europejskiej wciąż pozostają największym partnerem handlowym Bałkanów Zachodnich (Rada Europejska Unii Europejskiej, 2020) tendencja wskazuje, iż droga do szerszej współpracy wydaje się coraz bardziej wyboista. Tym samym wizje szukania alternatywy inwestycyjnej poza UE są znacznie częściej akcentowane w ostatniej dekadzie.

Należy nadmienić, iż Bałkany Zachodnie są identyfikowane przez Federację Rosyjską jako strategiczny obszar oddziaływania, co wynika wprost z dokumentów tamtejszego MSZ (Spasovska, 2014). Rosyjskie firmy lokują liczne inwestycje w tamtejszym regionie – m.in. modernizując kolej w Serbii. W Czarnogórze niemal jedna trzecia firm pozostaje w rękach obywateli państwa ze stolicą w Moskwie (Domachowska, 2021, s. 75). Władimir Putin w swojej polityce zagranicznej korzysta z faktu, iż w Serbii wciąż trwała i żywa jest pamięć, iż to Rosja udzielała wsparcia Belgradowi w czasie ofensywy NATO w 1999 r. Ponadto pozostałe kraje regionu wciąż pozostają uzależnione od rosyjskich dostaw energii (Babić, 2014, s. 10). Pomimo szerokiego oddziaływania, władze w Moskwie, mają obecnie świadomość własnych problemów związanych m.in. ze skutkiem pandemii COVID-19 czy załamaniem cen na rynkach ropy. Implikacją tych zjawisk był odnotowany w kwietniu 2020 r. spadek PKB Federacji Rosyjskiej o 25% w porównaniu z rokiem poprzedzającym (PKB Rosji, 2020) oraz bezrobocie, które obejmowało ponad 4,5 mln osób (Studium Europy Wschodniej Uniwersytetu Warszawskiego [SEW], 2020). W konsekwencji tego, zdaniem ekspertów z Warsaw Institute (WI, 2020) Rosja nie posiada obecnie odpowiednich sił i środków, mogących stanowić alternatywę dla chociażby pochodzących z Unii Europejskiej inwestycji w regionie Bałkanów Zachodnich

Reasumując stagnacja w rozmowach negocjacyjnych z Unią Europejską oraz kurczące się zasoby portfela Federacji Rosyjskiej, spowodowały, iż państwa Bałkanów Zachodnich, szukając źródeł inwestycji zaczęły spoglądać na ofertę nowego supermocarstwa – Chińskiej Republiki Ludowej, która to w sposób coraz bardziej ekspansywny prowadzi swoją politykę gospodarczą. W wielu aspektach propozycja jaką Chiny składają państwom tamtego regionu może być znacznie bardziej atrakcyjna dla władz w Belgradzie czy Podgoricy niż rozwiązania przedstawiane przez UE czy FR. Chiny prowadząc swoją politykę zagraniczną, której jednym z nadrzędnych celów jest eksport nadwyżek produkcyjnych, zidentyfikowały obszar Bałkanów Zachodnich jako strategiczny region dla realizacji swoich interesów.

Założenia badawcze oraz metodologia

Xi Jinping – Przewodniczący Chińskiej Republiki Ludowej podczas wizyty w Kazachstanie 7 września 2013 r., w trakcie swojego przemówienia zatytułowanego *Promote People-to-People Friendship and Create a Better Future* po raz pierwszy przedstawił publicznie koncepcję pod nazwą *Silk Road Economic Belt* (Ministerstwo Spraw Zagranicznych Chińskiej Republiki Ludowej [MSZ ChRL], 2013). Powyższy projekt, znany później powszechnie pod nazwą *One Belt One Road* (OBOR) stanowił inicjatywę, której celem było wytyczenie szlaków handlowych oraz rozwój w ich obrębie infrastruktury, umożliwiającej ekspansję chińskiej gospodarki. Zgodnie z założeniami sieć szlaków lądowych, morskich oraz lotniczych przebiegać miała począwszy od Chińskiej Republiki Ludowej przez państwa Azji Środkowej, Bliski Wschód, Afrykę, skończywszy na terytorium Europy Zachodniej. Regionem stanowiącym kluczowy element chińskiej inicjatywy, będącym w ujęciu geograficznym równocześnie niejako wrotami prowadzącymi na rynki Starego Kontynentu jest obszar Bałkanów Zachodnich. Współpraca z państwami m.in. tamtego regionu została zainicjowana jeszcze w 2012 r. w ramach projektu 16+1 (Cooperation between China and Central and Eastern European Countries [ChinaCEEC] Portal, 2018) rok przed przedstawieniem światu projektu OBOR.

Propozycja Państwa Środka została entuzjastycznie przyjęta przez władze w Belgradzie (ChinaCEEC Portal, 2012) czy Podgoricy (ChinaCEEC Portal, 2014). Wsparcie ze strony Pekinu nie wiązało się z potrzebą realizacji trudnych reform, co jest wymogiem dalszej integracji z Unią Europejską, ponadto strumień pieniędzy płynący z Pekinu mógł przynieść z pozoru korzyści zarówno Chińskiej Republice Ludowej, jak i krajom bałkańskim. Wpływy Federacji Rosyjskiej jakkolwiek widoczne w tamtym regionie, nie mogły być postrzegane jako dynamiczna szansa rozwoju. Władze w Moskwie, swoje wysiłki musiały skupić przede wszystkim na rozwiązywaniu własnych problemów gospodarczych. Bałkany Zachodnie wciąż pozostawały zaściankiem Europy ze słabą gospodarką, brakiem infrastruktury komunikacyjnej oraz brakiem konkretnych perspektyw na dynamiczną zmianę tej sytuacji. Populistyczne rządy potrzebowały szybkich inwestycji, których efekt można przedstawić społeczeństwu jako wymierny sukces prowadzonej przez siebie polityki. Tymczasem Chińska Republika Ludowa zaoferować mogła pomoc w budowie dróg, portów morskich czy lotniczych, modernizację w zakresie

sektora energetycznego czy inwestycje w zakresie nowych technologii. Propozycja ta jawiła się jako szansa na zerwanie z wizerunkiem regionu zapomnianego przez świat. Władze państw bałkańskich od 2012 r. wielokrotnie korzystały z miliardów dolarów oferowanych przez władze w Pekinie. Na tym etapie, nasuwa się jednak pytanie czy zaufanie do bezpośrednich chińskich inwestycji nie jest działaniem naiwnym, które pod płaszczykiem wymiernych, obopólnych korzyści nie wiąże się z ryzykiem, mogącym mieć skrajnie negatywne skutki dla danego państwa regionu.

Zagadnienie chińskich inwestycji w regionie Bałkanów Zachodnich stało się przez to tematem wielu publikacji dziennikarskich, ukazujących w przeważającej mierze naoczne efekty współpracy państw tamtego regionu z Chinami, postrzegane jako sukcesy inwestycyjne. Na portalach publicystycznych jak np. Polityka (Szczerek, 2021) czy Wirtualny Nowy Przemysł (Szpala, 2019) odnaleźć można liczne artykuły na temat modernizacji infrastruktury komunikacyjnej czy inwestycji w sektor energetyczny, jako egzemplifikacji dynamicznego rozwoju tamtejszych państw. W zgromadzonej literaturze odnaleziono również szereg publikacji o charakterze naukowym opisujących politykę Chińskiej Republiki Ludowej wobec Bałkanów w postaci artykułów w opracowaniach zbiorowych (Podgórzńska, 2020) lub czasopismach (Kokoszka, 2016). W komentarzach do ich treści eksperci identyfikują przedmiotową działalność Chińskiej Republiki Ludowej niemal wyłącznie jako zagrożenie dla interesów Unii Europejskiej (Wysocka, 2021) i dokonują jej analizy przede wszystkim z perspektywy wspólnoty. Autorzy nie odnaleźli jednakże opracowań naukowych wskazujących na to jakie mogą być długofalowe rezultaty bezpośredniego oddziaływania Państwa Środka na tamtejszy obszar.

W treści niniejszego artykułu autorzy scharakteryzują zatem sposób lokowania przez władze w Pekinie chińskiego kapitału na terenie Bałkanów Zachodnich w ramach prowadzenia swojej ekspansywnej polityki handlowej oraz jego wielowymiarowe skutki dla regionu.

W związku z tak zarysowanym problemem autorzy planują skorzystać z kilku narzędzi badawczych. Podstawową metodą pracy będzie analiza treści artykułów prasowych, publikacji naukowych, danych statystycznych czy komunikatów chińskich władz państwowych. W ramach powyższej metody autorzy skorzystają z analizy jakościowej zgromadzonych materiałów, która pozwoli na wyodrębnienie tych działań Chińskiej Republiki Ludowej, które stanowią jej celowe działania w rejonie Bałkanów Zachodnich, będące jednocześnie elementem prowadzonej polityki zagranicznej o określonych i planowanych efektach.

Na tym etapie nastąpi również odseparowanie stanu faktycznego od subiektywnych komentarzy autorów publikacji, nietrafnych z punktu widzenia autorów niniejszego artykułu. Powyższa metoda będzie zatem analizą krytyczną zebranej literatury, poprzez polemikę z oceną zdarzeń zawartą w treści publikacji i przedstawienie własnych wniosków.

Ujawnienie powtarzalności stosowania gotowych algorytmów w kilku podmiotach państwowych w ramach badanego obszaru geograficznego będzie wiązać się również z użyciem analizy systemowej, celem usystematyzowania zgromadzonych i wyodrębnionych zjawisk.

Metody analityczne opisane powyżej pozwolą na ujawnienie czy działalność Chińskiej Republiki Ludowej w regionie Bałkanów Zachodnich ma na celu powiększenie strefy wpływów w ramach prowadzonej polityki. Identyfikacja celów, pozwoli z kolei na określenie jaki charakter mają prowadzone działania, czy są elementem tzw. miękkiej polityki, czy jest to wyłącznie fasada bardziej ofensywnego oddziaływania, którego konsekwencją są określone negatywne skutki.

W związku z tak zarysowanym problemem badawczym oraz przyjętym instrumentarium metodologicznym, autorzy stawiają następujące hipotezy:

- Inwestycje są istotnym elementem polityki zagranicznej Chińskiej Republiki Ludowej w regionie Bałkanów Zachodnich;
- Skutkiem chińskich działań inwestycyjnych na Bałkanach Zachodnich będzie wielowymiarowe uzależnienie państw regionu.
- Celem zweryfikowania powyższych hipotez autorzy stawiają następujące pytania badawcze:
- Jakie są deklarowane cele i struktura chińskich działań inwestycyjnych w regionie Bałkanów Zachodnich?
- Jaki jest wpływ chińskich inwestycji na procesy polityczne w państwach Bałkanów Zachodnich?

Siatka pojęciowa

Problematyka treści niniejszego opracowania wymaga od autorów zdefiniowania regionu Bałkanów Zachodnich, stanowiącego ważny element wyводу, pozwalający precyzyjnie określić obszar pola badawczego, którym będą chińskie inwestycje realizowane w przedmiotowej lokalizacji.

Region Bałkanów Zachodnich w ujęciu geograficznym obejmuje takie państwa jak: Chorwacja, Bośnia i Hercegowina, Serbia, Czarnogóra, Kosowo, Albania oraz

Macedonia Północna. Terytoria wymienionych państw w przeszłości wchodziły w skład Socjalistycznej Federacyjnej Republiki Jugosłowiańskiej. Obecnie jednak, po wstąpieniu w 2013 r. Chorwacji do Unii Europejskiej powszechnie za Bałkany Zachodnie uznaje się państwa, których terytoria znajdują się na półwyspie bałkańskim, tj. Bośnia i Hercegowina, Kosowo, Serbia, Czarnogóra, Albania oraz Macedonia Północna. Powyższa semantyka jest używana powszechnie zarówno w ujęciu potocznym, jak i w dokumentach oficjalnych. Potwierdzeniem tego są noty informacyjne Parlamentu Europejskiego (Parlament Europejski Unii Europejskiej [PE UE], 2020), w których enumeratywnie wymieniono powyższe sześć państw w ramach *Western Balkans*. Również Ministerstwo Spraw Zagranicznych RP za Bałkany Zachodnie uznaje terytoria byłej Socjalistycznej Federacyjnej Republiki Jugosławii, z wyłączeniem Chorwacji (Ministerstwo Spraw Zagranicznych Rzeczypospolitej Polski [MSZ RP]). Te same państwa współpracują gospodarczo w ramach porozumienia pod nazwą *WB 6 (Western Balkans 6)* – inicjatywy powołanej w 2017 r., której celem jest współpraca inwestycyjna pomiędzy państwami regionu (WB6).

Należy wyraźnie podkreślić, iż bliskie relacje Chińskiej Republiki Ludowej z Serbią, jednocześnie wykluczyły możliwość współpracy na linii Pekin – Prisztina. Jak powszechnie wiadomo, Serbia nie uznaje Kosowa za niepodległe i suwerenne państwo. Reasumując – biorąc pod uwagę ujęcie organów UE, MSZ RP, zwyczajowo przyjęte określenia oraz sytuację międzynarodową za Bałkany Zachodnie na potrzeby publikacji autorzy uznają obszar obejmujący Bośnię i Hercegowinę, Serbię, Czarnogórę, Albanie oraz Macedonię Północną.

Na tym etapie analizy zagadnienia, w celu uniknięcia interpretacyjnych błędów zasadnym jest zdefiniowanie oraz wskazanie różnic występujących pomiędzy pojęciami *soft power* i *sharp power*. Jako *soft power* identyfikuje się zdolność podmiotu państwowego do wywierania wpływu na preferencje innych podmiotów, tak aby funkcjonowały one w zgodzie z interesem podmiotu oddziałującego. Influcja bazuje głównie na regule autorytetu – gospodarczego, militarnego czy znaczeniu w środowisku międzynarodowym i opiera się na aktywach miękkich, jak wpływy kulturalne, religijne, które pozwalają na kształtowanie preferencji podmiotów państwowych bez użycia jakichkolwiek środków nacisku (Nye, 2007).

Koncepcja *sharp power* opracowana przez ośrodek *National Endowment for Democracy* zakłada zdolność podmiotu państwowego do wywierania wpływu na opinie i działania odbiorców podmiotu oddziaływania w celu podważenia

systemu politycznego tego podmiotu. Realizowana jest głównie przy pomocy manipulacyjnej polityki dyplomatycznej (National Endowment for Democracy, 2017).

Kluczowymi elementami pozwalającym na identyfikację formy oddziaływania *sharp power*, i tym samym odróżnienie jej od *soft power*, jest występowanie środków nacisku oraz bezpośrednie szkodliwe działanie na system polityczny.

Inwestycje Chińskiej Republiki Ludowej w regionie Bałkanów Zachodnich

Zainteresowanie w XXI wieku regionem Bałkanów Zachodnich przez Chińską Republikę Ludową można odnotować jeszcze przed ogłoszeniem projektów *One Belt One Road* czy 16+1. Już w 2008 r. w trakcie Igrzysk Olimpijskich w Pekinie ówczesny Sekretarz Generalny Komunistycznej Partii Chin Hu Jintao odbył spotkanie z pięcioma głowami państw, w tym m.in. z Prezydentem Serbii Borisem Tadićem oraz Prezydentem Czarnogóry Filipem Vujanovićem. W trakcie spotkania przedstawiciel władz w Belgradzie z własnej inicjatywy wyraził nadzieję na pogłębienie współpracy z Chinami w zakresie inwestycji w takich obszarach jak budowa infrastruktury. Podobną retorykę zastosował Prezydent Czarnogóry, który wskazał, iż jego kraj liczy na chińskie inwestycje w sektorze energetycznym i budownictwie infrastrukturalnym (Ambasada Chińskiej Republiki Ludowej w USA, 2008).

W 2010 r. serbski producent ciężarówek – FAP (Fabrika Automobila Priboj), rozpoczął montaż chińskich pojazdów marki Dongfeng (Gasgoo, 2010). Według danych z 2011 r., wzrost chińskich inwestycji w 2010 r. był w Serbii o 20% wyższy niż w roku poprzedzającym (Conley & Bugajski, 2011). W tym samym roku Chiny stały się drugim partnerem handlowym Czarnogóry po państwach Unii Europejskiej. Podobne tendencje można było odnotować w innych krajach regionu, których rynki już wtedy stanowiły podatny rynek na tanie, chińskie towary.

Polityka Chin w kolejnych latach, została precyzyjnie wytyczona poprzez inicjatywy 16+1 i *One Belt One Road*. Działania Państwa Środka zostały jasno sprecyzowane, wskazując wprost, iż region Bałkanów Zachodnich jest ważnym geograficznie obszarem dla ekspansji handlowej wschodnioazjatyckiego mocarstwa. 28 marca 2015 r. Narodowa Komisja Rozwoju i Reform, Ministerstwo Spraw Zagranicznych oraz Ministerstwo Handlu Chińskiej Republiki Ludowej,

za zgodą Rady Państwa opublikowały plan inicjatywy OBOR (Rada Stanu Chińskiej Republiki Ludowej [SC PRC], 2015). Treść dokumentu sporządzona jest w koncepcji prowadzenia polityki *soft power*. Tekst kładzie nacisk na promowanie wielobiegunowego układu sił na świecie, kooperację, rozwój i szerzenie wartości opartych na konfucjanizmie. W zakresie sposobu realizacji inicjatywy dokument w pkt. III zatytułowanym *Structure* wprost wskazuje, iż kluczem do zainicjowania i prawidłowego funkcjonowania *One Belt One Road* na świecie jest rozwój infrastruktury poprzez budowę sieci dróg morskich, powietrznych oraz lądowych. Dokument w pkt. IV zatytułowanym *Facilities connectivity* jako priorytetowe inwestycje na szlaku wskazuje rozwój sektora energetycznego w miejscach przez które przebiega inicjatywa. W rozdziale *Financial integration* wskazano jako źródło inwestycji kredyty inwestycyjne udzielane przez chińskie inwestycje finansowe. Powyższe zapisy autorzy wskazali nie bez przyczyny, gdyż koncepcja ta znalazła niejako odbicie na gruncie Bałkanów Zachodnich.

Ogłoszone w 2012 r., a sformalizowane w formie dokumentu w 2015 r. plany ekspansji handlowej w ramach OBOR w ostatnich latach znacząco przyspieszyły w krajach byłej Socjalistycznej Federacyjnej Republiki Jugosławii oraz w Albanii. Rynki Bałkanów Zachodnich były zdecydowanie bardziej podatnym gruntem do inwestycji niż kraje zrzeszone w ramach Unii Europejskiej, w których inwestycje zagraniczne pozostawały pod kontrolą organów UE. Tymczasem Bałkany Zachodnie stanowiły region w żaden sposób nieskrępowany unijnymi przepisami. Wartość chińskich inwestycji w Bośni i Hercegowinie, Serbii, Czarnogórze oraz Macedonii Północnej w latach 2005-2019 wyniosła 14,6 mld USD (Foreign Affairs Committee [FAC], 2021).

W każdym z kraju Bałkanów Zachodnich Chińska Republika Ludowa poczyniła wielomiliardowe inwestycje. Głośnym echem w europejskich mediach odbiła się sprawa przyjęcia przez Parlament Bośni i Hercegowiny w 2019 r. pożyczki od Export-Import Bank of China w wysokości 681 mln USD, której celem jest modernizacja elektrowni węglowej (Reuters, 2019). Chińskie inwestycje w Bośni i Hercegowinie wypierają skutecznie europejski kapitał. Budowa dwunastokilometrowego odcinka autostrady Počitelj–Zvirovići jest obecnie finansowana przez władze chińskie, przy jednoczesnej rezygnacji z 66 mln EUR oferowanych przez Europejski Bank Centralny (Clingendael Report, 2020). Na rok 2019 wartość projektów chińskich w Bośni i Hercegowinie wynosiła 3,8 miliarda EUR (Reuters, 2019). Powyższe niepokoi w świetle informacji, iż już w tamtym

czasie zadłużenie zagraniczne wobec Chińskiej Republiki Ludowej wynosiło 14% całego długu zagranicznego (SEW, 2019).

Podobne inwestycje mają miejsce w Serbii, która przoduje w wykorzystywaniu chińskich środków finansowych. Wielomiliardowe umowy na rozwój infrastruktury czy sektora energetycznego podpisane są niemal rokrocznie. W 2014 r. China Exim Bank udzielił 608 mln USD kredytu na budowę elektrowni węglowej Kostolac (Protric, 2021). Natomiast 28 listopada 2017 r. rozpoczęła się budowa trasy kolejowej na odcinku Belgrad–Budapeszt o długości 350 km (Kościelny, 2018), w którą Państwo Środka zainwestowało kwotę 1,1 mld USD. Planowana, m.in. przy wsparciu chińskiej firmy Power Construction Corporation, budowa dwóch linii metra w Belgradzie pochłonie 4,4 mld EUR (Shopolov, 2021). Serbia to państwo, w którym wartość środków lokowanych przez Chińską Republikę Ludową jest najwyższa spośród bałkańskich sąsiadów. Poza w/ w projektami firmy z Państwa Środka odpowiadają w Serbii za budowę i modernizację takich zakładów jak Linglong Tyre (880 mln EUR), MINTH Automotive (100 mln EUR) oraz Xingyu Automotive Lighting Systems (50 mln EUR), natomiast w 2019 r. rozpoczęto prace nad parkiem przemysłowym w Borca (330 mln EUR), który również stanowić będzie *hub* ułatwiających rozwój kolejnych chińskich inwestycji (Paszak, 2020a). Poza wymiarem gospodarczym, Serbia pozostaje cennym sojusznikiem Chińskiej Republiki Ludowej na arenie międzynarodowej, popierając m.in. chińskie decyzje w sprawie Hong Kongu (Clingendael Report, 2020).

Jeszcze większy proporcjonalnie udział chińskich środków finansowych można odnotować w rozwoju infrastruktury w mniejszych krajach bałkańskich jak Czarnogóra czy Macedonia Północna. Sfinansowanie budowy autostrady Bar-Boljare wymagał skorzystania z pożyczki kwocie 671 mln EUR (Clingendael Report, 2020). Podobna inwestycja poczyniona została w Macedonii Północnej, gdzie sfinansowano dwa drogowe szlaki komunikacyjne Miladinovtsi-Stip i Kicevo-Ohrid. Koszt ich budowy finansowany z chińskich kredytów wyniósł 714 mln EUR (Clingendael Report, 2020). Chińska obecność coraz bardziej widoczna jest również w Albanii, gdzie w 2017 r. chińska spółka China Everbright Limited przejęła 100% udziałów w lotnisku w Tiranie (Mahdi, 2020).

Reasumując – należy wyraźnie wskazać, iż większość kapitału chińskiego lokowanego w rejonie Bałkanów Zachodnich stanowią pożyczki. Dotyczą one w przeważającej mierze rozwoju sektora energetycznego oraz infrastruktury komunikacyjnej. z pozyskanych danych wynika, iż w 2018 r. zadłużenie

zewnątrzne Czarnogóry wobec Chin wynosiło 40%, Macedonii Północnej 20%, Bośni i Hercegowiny 14%, a Serbii 12% (Foreign Affairs Committee, 2021).

Powyższe wskazuje, iż działalność w rejonie Bałkanów Zachodnich jest istotnym elementem polityki zagranicznej Chińskiej Republiki Ludowej. Założenia inicjatywy *One Belt One Road* zawarte w oficjalnych dokumentach Pekinu realizowane są poprzez inwestycje kapitałowe w przedmiotowym regionie. Zgodnie z przyjętym planem dotyczą one w szczególności rozwoju sektora energetycznego oraz rozwoju infrastruktury transportowej, niezbędnej do ekspansji handlowej Chin. Nie można zapomnieć, iż obszar Bałkanów Zachodnich jest ważnym geograficznie rejonem, stanowiącym niejako drzwi do rynków Europy. Powyższe jednoznacznie wskazuje, iż działalność Państwa Środka w tym zakresie jest zaplanowana i celowa, realizowana jest m.in. poprzez inicjatywę 16+1 i wpisuje się niemal w pełni w przebieg szlaków handlowych Chin, niezbędnych do prowadzenia ekspansywnej polityki handlowej.

Wielowymiarowe uzależnienie państw Bałkanów Zachodnich od Chińskiej Republiki Ludowej

Ukazanie w powyższej sekcji egzemplifikacji chińskich aktywności w regionie Bałkanów Zachodnich, realizowanych w drodze wielomilionowych pożyczek czy bezpośrednich chińskich inwestycji nakazuje niejako przeprowadzenie analizy zagadnienia jaki wpływ *de iure* oraz *de facto*, przedmiotowe działania wywierają na region.

Zasilenie gospodarek Bośni i Hercegowiny, Serbii, Czarnogóry, Albanii i Macedonii Północnej kapitałem płynącym z Państwa Środka w ogólnym rozrachunku widzianym oczami lokalnej polityki i społeczności można uznać za zjawisko pozytywne. Pozytywne z uwagi na fakt, iż wpływa ono na rozbudowę infrastruktury, wspomaga sektor przemysłowy, energetyczny czy wydobywczy – dając tym samym miejsca pracy, co przekłada się na jakość życia jednostki.

Gospodarcza zapaść państw byłej Jugosławii wraz ze znacznym poziomem bezrobocia, czego konsekwencją jest wysoka migracja i powszechne, wynikające z tego niezadowolenie społeczne stanowi niejako tło dla gospodarczych wyzwań regionu Bałkanów Zachodnich (Makocki, 2019).

Chiny swoją finansową obecnością na Bałkanach Zachodnich doprowadziły do powstania przeświadczenia o możliwości budowania nowej lepszej przyszłości państw regionu, opartej na gospodarczej prosperie. Ujęte w ramach inicjatyw

16+1 oraz *One Belt One Road* nakłady na infrastrukturę, rozwój ośrodków gospodarczych i technologicznych, misje handlowe i inwestycyjne, idący za tym przepływ towarów, usług i kapitału zostały odebrane jako potencjalne mechanizmy ratunkowe dla zacofanych postjugosłowiańskich gospodarek (Makocki, 2019).

Budowana w powyższy sposób przez Pekin przyszłość gospodarcza Bałkanów Zachodnich, stanowiąca jednakże w pewnej części uludę, przełożyła się znacznie na rozwój i wzmocnienie bilateralnych relacji Państwa Środka z państwami regionu, skutkujące silniejszym zabieganiem o chińskich inwestorów, oferując przy tym wsparcie merytoryczne, prawne i polityczne (Jakóbowski, 2015, s. 5).

Inwestycje chińskie w regionie w latach 2005-2019 osiągnęły wartość 14,6 mld USD. Największym beneficjentem rzeczonych inwestycji wśród zachodniobałkańskich państw jest Serbia, co do której szacuje się, iż przyjęła 10,3 mld USD z tej kwoty. Większość wskazanych środków nie stanowią jednak względnie bezpieczne bezpośrednie inwestycje zagraniczne tylko pożyczki celowe na przekształcenia infrastrukturalne – sieci transportowe i energetyczne – będące wypadkową inicjatywy *One Belt One Road* (Wysocka, 2021).

Następstwem przyjmowania bezrefleksyjnie „tanich”, chińskich pieniędzy, których dostępność jest nieskrępowana, jest uwikłanie się państw regionu Bałkanów Zachodnich w *debt-trap diplomacy* Chin. Chińska dyplomatyczna pułapka zadłużenia spowodowała, iż aktualnie wedle szacunków Chin odpowiadają za 15% zobowiązań Serbii oraz Bośni i Hercegowiny, 20% zobowiązań Macedonii Północnej oraz 40% zobowiązań Czarnogóry (Wysocka, 2021).

Zależności finansowe, za wyjątkiem wskazanej dyplomatycznej pułapki zadłużenia, pozwalają także na zbudowanie niemożliwych do oszacowania sieci powiązań polityczno-finansowych. Powyższe rozpatrywane winno być w kontekście krytycznych opinii Unii Europejskiej na temat chińskich inwestycji na Bałkanach Zachodnich, które zdaniem unijnych ekspertów umacniają patologie regionu – zadłużenie i korupcję. Te same głosy krytyki płynące z UE trafnie wskazują, że za kapitałem z Chin podążać będą nieokreślone polityczne żądania (Makocki, 2019).

Budowana na bazie inwestycji chińska obecność w regionie pozwala Państwu Środka rozwijać wpływy polityczne, ale również tworzyć ośrodki influencji w dziedzinie bezpieczeństwa oraz sferze informacyjnej państw dotkniętych chińskim wpływem.

Powyższe może prowadzić do konstatacji, iż zapatrywania Pekinu na region Bałkanów Zachodnich mają oczywiście charakter handlowy i inwestycyjny, ale przede wszystkim geopolityczny.

W kontekście prowadzenia polityki zagranicznej przez państwa regionu Bałkanów Zachodnich – które w bliższej lub dalszej przyszłości dołączą do UE bezsprzecznie podstawowym interesem Pekinu jest zbudowanie wpływów politycznych, które następnie będą dawać realne szanse przełożenia na politykę UE wobec Państwa Środka i kształtowania pozytywnych dla niego decyzji.

Chiny realizują spójną politykę zagraniczną dla regionu Bałkanów Zachodnich. Każdego z aktorów „podbrzusza Europy” traktują w sposób indywidualny. Tym, co jest charakterystyczne i tożsame dla wszystkich podmiotów państwowych z regionu, to budowanie chińskich więzi w oparciu o inwestycje/gospodarkę, politykę i bezpieczeństwo – w każdym kraju Bałkanów Zachodnich jednakże w różnych proporcjach.

Analizując przedmiotowe chińskie zaangażowanie celem dokonania pewnej systematyki należy wskazać, iż w każdej dziedzinie – inwestycje, relacje polityczne i bezpieczeństwo – liderem w regionie współpracy z Chinami są odpowiednio: na pierwszym miejscu: Serbia, następnie: Czarnogóra, Bośnia i Hercegowina, Macedonia Północna, Albania (i Kosowo).

Dwustronne kontakty sprzyjają budowaniu informacyjnej przewagi Chin. Inwestycje kapitałowe w struktury firm oraz polityczne relacje pozwalają Pekinowi na pozyskiwanie politycznych popleczników, ekspertów i lobbystów wykorzystywanych do implementowania sprzyjającej Państwu Środka narracji.

Idąc za treścią raportu ośrodka Clingendael traktującego o chińskiej obecności na Bałkanach Zachodnich, budowane sieci chińskich powiązań mogą służyć jako kanały wywierania wpływu (kontakty polityczne) lub jako samodzielne źródła wpływu (stosunki handlowe). Generowany wpływ może kształtować bezpośrednio zachowanie kraju (konkretne działania lub wybory) albo pośrednio kształtować kontekst jego polityki poprzez formowanie parametrów wyborów dokonywanych przez kraj (Clingendael, 2020).

Reasumując, można ocenić, iż wzrost wpływów Państwa Środka w regionie Bałkanów Zachodnich może doprowadzić do sytuacji, w której rządy tychże państw będą gremialnie lub indywidualnie dokonywać wyborów po linii politycznej, ekonomiczno-gospodarczej czy bezpieczeństwa zgodnej z tą, wymaganą przez Pekin i jednocześnie będącymi w opozycji do interesów UE. Idąc za treścią

przywołanego uprzednio raportu, można wskazać, iż główne zainteresowanie Chin Bałkanami Zachodnimi nie jest związane z krajami regionu jako takimi, tylko przede wszystkim ich bliskością do Unii Europejskiej.

Pomimo faktu, iż chińskie działania w regionie Bałkanów Zachodnich, realizowane w ramach formatów 16+1 czy inicjatywy *One Belt One Road* koncentrują się w głównej mierze na handlu, inwestycjach i rozwoju, nieznacznie dotykając bezpośrednio sfery politycznej czy bezpieczeństwa bezsprzecznie służą realizacji geopolitycznych interesów Chin.

Głównymi identyfikowanymi narzędziami chińskiego wpływu politycznego na rządy państw Bałkanów Zachodnich są dług oraz bezpośrednie inwestycje. Wtórnyimi narzędziami, które niejako stanowią suplement do powyższych dwóch są relacje handlowe i budowane na ich podstawie relacje międzyludzkie, wymiany pracownicze czy studenckie i idąca za tym wymiana myśli technicznej, przedsięwzięcia w ramach i na rzecz bezpieczeństwa – szkolenia oraz zakupy sprzętu wojskowego i technologii o przeznaczeniu militarnym, budowanie korzystnej opinii publicznej i kreowanie pożądanej przez Pekin narracji utworzonej na kanwie odmienności w stosunku do UE. O ile te narzędzia służące budowaniu wpływów zgodnie z definicją J. S. Nye można ująć w nomenklaturę *soft power*, tak narzędzia finansowo-inwestycyjne (długi i bezpośrednie inwestycje) przekładające się bezpośrednio na podejmowanie konkretnych wyborów można określić mianem *sharp power* (Nye, 2007).

Chińska obecność w regionie Bałkanów Zachodnich dostarcza wielu egzemplifikacji pozwalających na identyfikowanie tejże obecności i towarzyszących jej działań jako *sharp power*. Jako najbardziej znamiennej należy wskazać przytoczoną już w niniejszym opracowaniu dyplomatyczną pułapkę zadłużenia w jakiej znalazła się Czarnogóra wskutek zaciągnięcia chińskich pożyczek na budowę autostrady Bar-Boljare, czy Macedonia Północna oraz Serbia – gdzie Chiny odpowiadają za znaczną część zobowiązań międzynarodowych.

Kolejną egzemplifikacją uwidaczniającą się we wrażliwych demokracjach państw regionu Bałkanów Zachodnich jest dążność Chin do budowania swojego wizerunku jako gwaranta rozwoju gospodarczego. Polityczni decydenci zachodniobałkańskich demokracji zderzają się ze znacznymi społecznym oczekiwaniami dotyczącymi rozwoju narodowego. W celu sprostania tym oczekiwaniom, a w konsekwencji w celu utrzymania władzy (czy też w celu zdobycia władzy) politycy regionu przychylnie podchodzą do gospodarczego

i finansowego zaangażowania Chin w regionie, które nie jest obarczone takimi obwarowaniami, jak finansowa i gospodarcza pomoc Unii Europejskiej.

Chińskie bezpośrednie inwestycje zagraniczne oraz pożyczki trafiające na grunt Bałkanów Zachodnich w 2018 r. zostały ujęte przez organizację *Center for International Private Enterprise* w nomenklaturę „kapitał korozyjny”. Płynący szerokim strumieniem z Państwa Środka korozyjny kapitał, będący źródłem finansowania charakteryzującym się brakiem rynkowej orientacji i przejrzystości (Center for International Private Enterprise [CIPE], 2018), trafiający do wrażliwych demokracji bałkańskich borykających się z problemami korupcji, brakiem uregulowań w zakresie zamówień i wydatków publicznych oraz nieprzejrzystym ładem politycznym powoduje pogłębianie się i gruntowanie istniejących patologii. Powyższe przekłada się na uwarunkowania polityczne państw regionu, gdzie obserwuje się obecnie osłabienie znaczenia zasad liberalno-demokratycznych, co implikuje oddalenie się bałkańskich demokracji od procesów integracyjnych z UE.

Relacje bilateralne Chin z Serbią są obecnie najbardziej wyrazistym przykładem wielowymiarowego oddziaływania Państwa Środka. Inicjatywy 16+1 oraz *One Belt One Road* mające z założenia charakter gospodarczy, na przykładzie serbsko – chińskich relacji ukazują swój rzeczywisty geopolityczny wymiar.

Serbia wśród państw Bałkanów Zachodnich może poszczycić się mianem lidera w relacjach polityczno-gospodarczych z Państwem Środka. Szeroka współpraca Serbii z Chinami ma podłoże historyczne i odnosi się do wojny w Kosowie, kiedy to Chiny poparły Serbskie stanowisko wobec Kosowa i zanegowały zasadność interwencji NATO.

Można ocenić, iż inwestycje i projekty infrastrukturalne Chin w regionie Bałkanów Zachodnich stanowią znakomitą podbudowę do obecnie obserwowanego wzrostu dynamiki relacji chińsko – serbskich.

Na pierwszy plan w serbskim środowisku, poza projektami wynikającymi z inicjatyw 16+1 oraz *One Belt One Road*, wybijają się chińsko – serbska współpraca w dziedzinie bezpieczeństwa – projekt *safe city* powstający przy udziale Huawei (Perkov, 2020), inwestycje w rozwój telefonii przy udziale tego samego podmiotu, nieoszacowane relacje i inwestycje w sferę mediów, czy wymiana doświadczeń w zakresie funkcjonowania organów ustawodawczych.

Chińsko – serbska współpraca zyskała nowy wymiar w czasie pandemii COVID-19. Serbia stała się największym odbiorcą chińskiego sprzętu medycznego,

a pomoc udzielana przez Pekin Bałkanom Zachodnim została określona mianem *Zdrowotnego Jedwabnego Szlaku* (Przychodniak, 2020). Jednocześnie w płynącym z Serbii przekazie medialnym obecna stała się retoryka krytykująca pomoc unijną i wychwalająca współpracę z Pekinem. Serbia, dzięki otwartemu przyjęciu chińskiej dyplomacji szczepionkowej (Bogusz, 2021) stała się jednym z liderów szczepień w świecie, a na koniec 2021 r. planowane jest uruchomienie w Serbii produkcji szczepionki Sinopharm. Tym samym Serbia stanie się pierwszym europejskim krajem produkującym chińską wakcynę dla całego regionu.

Skuteczność chińskiej szczepionkowej dyplomacji, przy jednoczesnej krytyce artykułowanej przez serbskich decydentów, wskazujących na indolencję mechanizmów unijnych, odbiła się szerokim echem w opinii publicznej społeczności serbskiej i państw sąsiednich. Tym samym pozwoliło to – w materii przeciwdziałania pandemii – na przechylenie szali zwycięstwa na stronę Pekinu.

Podsumowanie

Opisana w treści artykułu tendencja, wyraźnie wskazuje, iż z każdym rokiem wartość chińskiego kapitału lokowanego w państwa Bałkanów Zachodnich rośnie. Powyższe nie może zaskakiwać w świetle założeń inicjatyw *One Belt One Road* oraz 16+1, których celem jest wytyczenie szlaków dla prowadzenia ekspansywnej polityki handlowej poprzez terytoria państw tamtego regionu. Tym samym uznać należy, iż chińskie inwestycje w państwach zachodniobałkańskich są istotnym elementem prowadzonej przez władze w Pekinie polityki zagranicznej. Przeprowadzona analiza wskazuje, iż opierają się one w przeważającej mierze na udzielaniu wielomiliardowych pożyczek, stanowiących pokaźny odsetek wartości zadłużenia zagranicznego poszczególnych podmiotów. Nie można się nie zgodzić z tezą, iż prowadzona działalność władz w Pekinie pozytywnie wpływa na rozwój infrastruktury w tamtejszym regionie, co ma realny wpływ na spadek bezrobocia, rozwój przedsiębiorstw oraz inne wymierne korzyści dla obywateli państw Bałkanów Zachodnich, dotychczas znużonych przeciągającymi się rozmowami dotyczącymi wsparcia z Unii Europejskiej. Społeczny mandat stanowiący niejako zgodę na stopniowe zwiększanie się chińskiego kapitału, jest korzystny dla populistycznych władz, pozostających niejednokrotnie w korupcyjnych i przestępczych układach, które bez entuzjazmu podchodzą do dokonywania reform wymaganych chociażby przez Unię Europejską. Władze w Pekinie nie przykuwają uwagi do rankingów korupcyjnych czy wolności prasy,

dla nich wymierną korzyścią będzie skutecznie pozyskanie strefy wpływów, co spowoduje, iż drzwi do Europy staną szeroko otworem. Powyższe tworzy układ *win-win*, w którym władze byłych jugosłowiańskich republik zdobywają społeczne poparcie, a Chiny zyskują nowe strefy wpływów.

Istotną kwestią jest to, iż z pozoru potrzebne, a wręcz niezbędne do rozwoju pożyczki kapitałowe przeznaczane na rozwój infrastruktury drogowej czy energetycznej, stanowiąc będą zaplecze do realizowania kolejnych chińskich przedsięwzięć. Państwa zachodniobałkańskie stracą zatem swego rodzaju podmiotowość stając się niejako narzędziem do sukcesu władz w Pekinie. Rosnące zadłużenie sprawi, iż Bałkany Zachodnie staną się lennem wschodnioazjatyckiego mocarstwa.

Idąc za przykładem Czarnogóry, która obecnie pozostaje w pułapce chińskiego zadłużenia, można prognozować, że w podobnej sytuacji mogą znaleźć się pozostałe państwa regionu. Obecnie zadłużenie Czarnogóry wobec Chin wynosi jedną piątą PKB kraju (Natorski, 2021), co zmusiło władze w Podgoricy do rozpaczliwego szukania pomocy w Unii Europejskiej. Dotychczas jednak prośba o pomoc finansową pozostała bez echa. Tym samym, przywołując tekst Pawła Natorskiego (2021), „Czarnogóra pozostała w objęciach chińskiego smoka” stając się niejako zakładnikiem swoich dotychczasowych decyzji. Brak refleksji i zmian w polityce władz Serbii, Macedonii Północnej czy Bośni i Hercegowiny może spowodować, iż w podobnej sytuacji znajdą się pozostałe postjugosłowiańskie republiki. Biorąc pod uwagę, naiwny sposób prowadzenia polityki, chociażby przez populistycznego Prezydenta Serbii Aleksandara Vučića (Pawłowski, 2019, s. 13), prognozować należy iż liczba chińskich inwestycji, w tym pożyczek będzie systematycznie wzrastać. Za cenę społecznego poparcia i możliwość realizacji własnych celów państwa Bałkanów Zachodnich stracą na wiele lat możliwość integracji z Unią Europejską.

Powyższa analiza pozwala na ukazanie prawdziwego oblicza polityki Chińskiej Republiki Ludowej, z pozoru jawiącej się jako układ *win-win*. Miękkie metody oddziaływania, których celem ma być wzajemna korzyść stają się pułapkami zadłużenia, co daje szersze możliwości prowadzenia bardziej ofensywnej polityki. Polityka zagraniczna Chińskiej Republiki Ludowej przeszła zatem transformację od *soft power* wykorzystującej odmienności i przyciąganie do *sharp power* opartej na potędze gospodarczej i naciskach. Aktywności wywodzące się z nomenklatury chińskiego *sharp power* są obecnie stosowane wobec krajów regionu Bałkanów

Zachodnich. Inicjatywy takie jak 16+1 czy OBOR, z pozoru mające charakter gospodarczy i infrastrukturalny w rzeczywistości służą realizacji chińskich celów geopolitycznych. Geopolityczne cele są osiągnięte w drodze budowania wielowymiarowych zależności których podstawę stanowią środki finansowe na rozwój gospodarczy i infrastrukturalny. Wokół rzeczonych aktywności Państwo Środka tworzy pośrednie i bezpośrednie narzędzia oddziaływania na bałkańskie demokracje – od wytworzenia zdolności stosowania ekonomicznych dźwigni, przez nawiązywanie współpracy w dziedzinie bezpieczeństwa, łączności, energetyki, przez politykę do budowania pozytywnego obrazu w opinii społecznej. Tym co stanowi podstawę Chińskiej obecności w regionie jest zbudowanie wpływów politycznych w potencjalnych przyszłych demokracjach Unii Europejskiej oraz ograniczenie wpływów USA w regionie Bałkanów Zachodnich (Przychodniak, 2020).

Podjęcie prób wywierania bezpośredniego wpływu politycznego na państwa regionu Bałkanów Zachodnich, będącego skutkiem zaangażowania gospodarczego i zjawisk jemu towarzyszących jest możliwym do zrealizowania w przyszłości.

Bibliografia

- Amaresh, P. (2020, 27 maja). The Art of War: China's Sharp Power Strategy. *The Diplomatist*. <https://diplomatist.com/2020/05/27/the-art-of-war-chinas-sharp-power-strategy/> [14.09.2021].
- Ambasada Chin w Stanach Zjednoczonych. (2008, 8 lipca). *Chinese president meets foreign counter parts a head of Beijing Olympics* [komunikat]. <http://www.china-embassy.org/eng/zmgx/t481719.htm> [02.09.2021].
- Babić, M. (2014). Rosja na Bałkanach Zachodnich. Interesy narodowe i wpływy polityczne. W: M. Babić, I. Jakimowicz-Ostrowska (red.), *Balkany w XXI wieku. Problemy konsolidacji i integracji* (s. 47–74). Instytut Europeistyki Uniwersytetu Warszawskiego. https://www.researchgate.net/publication/265686148_Rosja_na_Balkanach_Zachodnich_Interesy_narodowe_i_wplywy_polityczne [02.09.2021].
- Bogusz, M. (2021, 4 lutego). Chińska dyplomacja szczepionkowa. *Komentarze Ośrodka Studiów Wschodnich*, 376. <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/komentarze-osw/2021-02-04/chinska-dyplomacja-szczepionkowa> [14.09.2021].
- Bontenbal, N. (2021, 5 marca). China's Influence in the Western Balkans. *Datenna*. <https://www.datenna.com/2021/03/05/chinas-influence-in-the-western-balkans/> [17.08.2021].
- Ciborek, P. (2018, 22 lutego). FocusOSA #21: Działania Chin na Bałkanach. *Ośrodek Spraw Azjatyckich Uniwersytetu Łódzkiego*. <https://www.osa.uni.lodz.pl/focus-osa/test-2/focusosa-21-dzialania-chin-na-balkanach> [17.08.2021].
- Center for International Private Enterprise [CIPE]. (2018, 17 września). *New CIPE Paper Spotlights Alarming Trend: Corrosive Investment Capital from Authoritarian Countries Threatens Democratic Institutions and Private Enterprise in Emerging Economies*. <https://www.cipe.org/newsroom/new-cipe-paper-spotlights-alarming-trend-corrosive-investment-capital-from-authoritarian-countries-threatens-democratic-institutions-and-private-enterprise-in-emerging-economies/> [14.09.2021].

- Clingendael Report. (2020, sierpień). China and the EU in the Western Balkans. A zero-sum game? *Clingendael. Netherlands Institute of International Relations*. <https://www.clingendael.org/sites/default/files/2020-08/china-and-the-eu-in-the-western-balkans.pdf> [27.08.2021].
- Cooperation between China and Central and Eastern European Countries Portal [China – CEEC]. (2012, kwiecień). *Chinese premier meets leaders of central and eastern European Countries*. http://www.china-ceec.org/eng/zdogjhz_1/201610/t20161020_6566649.htm [28.11.2021].
- Cooperation between China and Central and Eastern European Countries Portal [China – CEEC]. (2014, maj). *Goran Jovetic, national coordinator of Montenegro, Arrival*. http://www.china-ceec.org/eng/zdogjhz_1/201610/t20161020_6566668.htm [28.11.2021].
- Cooperation between China and Central and Eastern European Countries Portal. (2018, lipiec). *'16+1' mechanism set to bolster China-Europe ties*. http://www.china-ceec.org/eng/zdogjhz_1/t1575579.htm [27.08.2021].
- Conley, A. H., & Bugajski, J. (2011, 21 listopada). A New Transatlantic Approach for the Western Balkans. *Center for Strategic & International Studies*. <https://www.csis.org/analysis/new-transatlantic-approach-western-balkans> [18.09.2021].
- Doehler, A. (2019, 25 września). How China Challenges the EU in the Western Balkans. *The Diplomat*. <https://thediplomat.com/2019/09/how-china-challenges-the-eu-in-the-western-balkans/> [17.08.2021].
- Domachowska, A. (2021). Wpływy rosyjskie w regionie Bałkanów Zachodnich. Cz. II: Albania, Czarnogóra. *Prace Instytutu Europy Środkowej*, 1. https://ies.lublin.pl/wp-content/uploads/2021/03/prace_ies_2021-1.pdf [17.08.2021].
- Foreign Affairs Committee. (2021, 16 czerwca). China Regional Snapshot: Western Balkans. *Foreign Affairs Committee Republicans*. <https://gop-foreignaffairs.house.gov/china-regional-snapshot-western-balkans/> [03.09.2021].
- Gao, G. (2010, 25 marca). Dongfeng trucks to be assembled in Serbia this year. *Gasgoo.com*. https://autonews.gasgoo.com/china_news/1014536.html [02.09.2021].
- Giziński, J. (2014, 19 grudnia). Chiński korytarz do Europy przez Bałkany. *Rzeczpospolita*. <https://www.rp.pl/artykul/1166100-Chinski-korytarz-do-Europy-przez-Balkany.html> [17.08.2021].
- Grzybowska, J. & Lachert, J. (2020). *Kryzys procesu integracji europejskiej Bałkanów Zachodnich*. Wydawnictwo New Direction. https://newdirection.online/2018-publications-pdf/KRYZYS_PROCESU_INTEGRACJI_EUROPEJSKIEJ_BA%C5%81KAN%C3%93W_ZACHODNICH_-_Julia_Grzybowska_Jakub_Lachert.pdf [02.09.2021].
- Jagiello-Szostak, A. (2012). Jugonostalgia – pozostałość po wieloletniej Jugosławii. *Wschodnioznawstwo*, 6, 293–256. <https://bazhum.muzhp.pl/media/files/Wschodnioznawstwo/Wschodnioznawstwo-r2012-t6/Wschodnioznawstwo-r2012-t6-s239-256/Wschodnioznawstwo-r2012-t6-s239-256.pdf> [01.09.2021].
- Jakóbowski, J. (2015, 27 listopada). Chińskie zagraniczne inwestycje bezpośrednie w ramach „16+1”: strategia, instytucje, rezultaty. *Komentarze Ośrodka Studiów Wschodnich*, 191. https://www.osw.waw.pl/sites/default/files/komentarze_191.pdf [17.08.2021].
- Kokoszka, R. (2016). Kraje Europy Środkowo-Wschodniej wobec ekspansji chińskiej gospodarki. *Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego*, 30(1), 176–191. <https://prace-kgp.up.krakow.pl/article/view/3124/2753> [02.09.2021].
- Kokot, M. (2021, 30 marca). Chiński koń trojański pożera Bałkany. Kraje byłej Jugosławii coraz bardziej uzależnione od Pekinu. *Gazeta.pl*. <https://wyborcza.pl/7,75399,26934639,chinski-kon-trojanski-pozera-balkany-kraje-bylej-jugoslawii.html?disableRedirects=true> [17.08.2020].

- Kościelny, T. (2018, 15 lipca). Nowoczesne połączenie Belgrad – Budapeszt coraz bliżej. *Rynek Kolejowy*. <https://www.rynek-kolejowy.pl/wiadomosci/nowoczesne-polaczenie-belgrad--budapeszt-coraz-blizej-87894.html> [03.09.2021].
- Kowalski, B. (2021). *Monitor Chiński – Kwiecień 2021*. Ośrodek Spraw Azjatyckich. https://www.osa.uni.lodz.pl/fileadmin/user_upload/Jednostki/Osrodek_Spraw_Azjatyckich/Monitory/Monitor_Chi%C5%84ski/2021/OSA_MONITOR_CHINSKI_KWIECIEN_2021.pdf [17.08.2021].
- Koźbiał, K. (2019). Proces rozszerzenia Unii Europejskiej na obszar Bałkanów Zachodnich jako wyzwanie dla przyszłości integracji kontynentu. *Społeczeństwo i Polityka*, 3(60), 129–144. <http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.desklight-6ad3731e-5661-4990-b41d-5e84487d670a> [17.09.2021].
- Mahdi, G. (2020, 19 maja). Story of a Chinese Airport in Albania. *China Observer*. <https://chinaobservers.eu/a-story-of-a-chinese-airport-in-albania/> [03.09.2021].
- Makocki, M. (2019, 11 lipca). Płacą, więc wymagają. Chińskie inwestycje na Bałkanach. *Klub Jagielloński*. <https://klubjagiellonski.pl/2019/07/11/placa-wiec-wymagaja-chinskie-inwestycje-na-balkanach/> [17.08.2021].
- Mardell, J. (2020). *China's Economic Footprint in the Western Balkans*. Bertelsmann Stiftung. <https://www.bertelsmann-stiftung.de/en/our-projects/germany-and-asia/news/asia-policy-brief-chinas-economic-footprint-in-the-western-balkans> [27.08.2021].
- Międzynarodowy Fundusz Walutowy [MFW]. (2021, kwiecień). *World Economic Outlook Database 2021 Edition*. [raport]. <https://www.imf.org/en/Publications/WEO/weo-database/2021/April> [01.09.2021]
- Ministerstwo Spraw Zagranicznych Chińskiej Republiki Ludowej [MSZ ChRL]. (2013, 7 września). *President Xi Jinping Delivers Important Speech and Proposes to Build a Silk Road Economic Belt with Central Asian Countries* [komunikat]. https://www.fmprc.gov.cn/mfa_eng/topics_665678/xjpfwzysiesgjtfshzzfh_665686/t1076334.shtml [31.08.2021].
- Ministerstwo Spraw Zagranicznych Rzeczypospolitej Polski [MSZ RP]. (2019, 17 czerwca). *Western Balkans*. <https://www.gov.pl/web/diplomacy/western-balkans> [31.08.2021].
- Natorski, P. (2021, 7 sierpnia). Czarnogóra w objęciach chińskiego smoka. UE pomoże w spłacie ogromnego długu? *Euractiv.pl*. <https://www.euractiv.pl/section/polityka-zagraniczna-ue/news/czarnogora-chiny-unia-europejska-balkany-serbia-xi-jinping-euro-jeden-pas-geopolityka-adriatyk/> [17.09.2021].
- Nye, J.S. (2007). *Soft Power. Jak osiągnąć sukces w polityce światowej*. Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne.
- Parlament Europejski [PE UE]. (2021, czerwiec). *Balkany Zachodnie*. [nota informacyjna]. <https://www.europarl.europa.eu/factsheets/pl/sheet/168/balkany-zachodnie> [02.09.2021]
- Paszak, P. (2020a, 18 kwietnia). Chińskie „okno możliwości” w Serbii. *Warsaw Institute*. <https://warsawinstitute.org/pl/chinskie-okno-mozliwosci-w-serbii/> [17.08.2021].
- Paszak, P. (2020b, 14 maja). Nie tylko Bałkany – Chiny wchodzą w infrastrukturę w EŚW. *Warsaw Institute*. <https://warsawinstitute.org/pl/nie-tylko-balkany-chiny-wchodza-w-infrastruktura-w-esw/> [17.08.2021].
- Pawłowski, K. (2019). „Jedan od pet miliona”: protesty społeczne w Serbii. *Prace Instytutu Europy Środkowej*, 3. https://ies.lublin.pl/wp-content/uploads/2020/09/ies-prace-3-3-2019_1.pdf [04.12.2021].
- Perkov, B. (2020, 8 października). A city with a thousand eyes: mass surveillance in Belgrade. *About: intel*. <https://aboutintel.eu/mass-surveillance-serbia/> [17.09.2021].
- Piotrowska, K. (2018). Znaczenie bezpośrednich inwestycji zagranicznych w teoriach ekonomicznych oraz ich wpływ na gospodarkę Polski. *Współczesne Problemy Ekonomiczne*, 16(1), 71–80. <https://doi.org/10.18276/wpe.2018.16-05>

- PKB Rosji spadł o blisko 25 procent. *Gospodarczy cios z dwóch stron*. (2020, 20 maja). Money.pl. <https://www.money.pl/gospodarka/pkb-rosji-spadl-o-blisko-25-procent-gospodarczy-cios-z-dwoch-stron-6512521683830401a.html> [02.09.2021].
- Podgórzńska, R. (2020). Polityka Chińskiej Republiki Ludowej wobec Bałkanów Zachodnich. W: J. Marszałek-Kawa, K. Zamasz (red.), *Chiny z perspektywy XXI wieku* (s. 38–64). Wydawnictwo Adam Marszałek. https://www.kongresazja.pl/images/pdf/2chiny_z_perspektywy_xxi_wieku.pdf [17.08.2021].
- Protric, J. (2021, 6 kwietnia). Serbia forges ahead with China-backed coal power plant. *China Dialogue*. <https://chinadialogue.net/en/climate/serbia-forges-ahead-with-china-backed-coal-power-plant/> [03.09.2021].
- Przychodniak, M. (2017, 5 grudnia). Inicjatywa 16+1 i wyzwania dla współpracy Chin z Europą Środkowo-Wschodnią. *Biuletyn PISM nr 121(1563)*. Polski Instytut Spraw Międzynarodowych. https://pism.pl/publikacje/Inicjatywa_16_1_i_wyzwania_dla_wsp_pracy_Chin_z_Europ_rodkowo_Wschodni [27.08.2021].
- Przychodniak, M. (2020, 9 czerwca). Znaczenie Bałkanów Zachodnich w polityce zagranicznej Chin. *Biuletyn PISM nr 123(2055)*. Polski Instytut Spraw Międzynarodowych. https://pism.pl/publikacje/Znaczenie_Balkanow_Zachodnich_w_polityce_zagranicznej_Chin [14.09.2021].
- Przychodniak, M. (2021, 9 lutego). Chiny wobec kryzysu inicjatywy 17+1. *Biuletyn PISM nr 26(2224)*. Polski Instytut Spraw Międzynarodowych. https://pism.pl/publikacje/Chiny_wobec_kryzysu_inicjatywy_17_1 [27.08.2021].
- Rada Europejska [RE UE]. (2020, listopad). *Wzajemne związki UE i Bałkanów Zachodnich – infografika*. <https://www.consilium.europa.eu/pl/infographics/western-balkans-economy/> [02.09.2021].
- Rada Stanu Chińskiej Republiki Ludowej [SC PRC]. (2015, 30 marca). *Full text: Action plan on the Belt and Road Initiative*. http://english.www.gov.cn/archive/publications/2015/03/30/content_281475080249035.htm [03.09.2021].
- Reporters without Borders [RSF]. (2021). *2021 World Press Freedom Index*. <https://rsf.org/en/ranking/2021> [17.09.2021].
- Reuters. (2019, 13 marca). EU official criticizes Bosnia's backing of Chinese power loan. <https://www.reuters.com/article/us-bosnia-eu-energy-idUSKBN1QU1JD> [04.09.2021].
- Serbia liderem szczepień. Chce produkować chińską szczepionkę i sprzedawać ją po kosztach. (2021, 12 marca). *Dziennik Gazeta Prawna*. <https://www.gazetaprawna.pl/wiadomosci/swiat/artykuly/8119239,serbia-liderem-szczepien-chce-produkowac-chinska-szczepionke.html> [14.09.2021].
- Shehadi, S. (2021, 21 stycznia). How China is enabling an environmental crisis in the Balkans. *Investment Monitor*. <https://investmentmonitor.ai/business-activities/extractive-industries/how-china-is-enabling-an-environmental-crisis-in-the-balkans> [27.08.2021].
- Shen, S. (2020, 23 czerwca). The World is awakening to China's Sharp Power. *The Diplomat*. <https://thediplomat.com/2020/06/the-world-is-awakening-to-chinas-sharp-power/> [27.08.2021].
- Shopov, V. (2021, 7 kwietnia). Serbia Turns Multi-Vector Foreign Policy into Development Model... With China's Help. *China Observers*. <https://chinaobservers.eu/serbia-turns-multi-vector-foreign-policy-into-development-model-with-chinas-help/> [04.09.2021].
- Shopov, V. (2021, 2 lutego). Decade of patience: How China became a power in the Western Balkans. *European Council on Foreign Relations*. <https://ecfr.eu/publication/decade-of-patience-how-china-became-a-power-in-the-western-balkans/> [27.08.2021].
- Spasovska, V. (2014, 19 listopada). Rosyjska ofensywa na Bałkanach. *Deutsche Welle Portal*. <https://www.dw.com/pl/rosyjska-ofensywa-na-ba%82kanach-komentarz/a-18072221> [02.09.2021].

- Studium Europy Wschodniej Uniwersytetu Warszawskiego [SEW]. (2019, 08 marca). *Bośnia i Hercegowina: Parlament zatwierdził pożyczkę z Chin na budowę elektrowni węglowej*. <https://studium.uw.edu.pl/bosnia-i-hercegowina-parlament-zatwierdził-pożyczkę-z-chin-na-budowę-elektrowni-węglowej/> [03.09.2021].
- Studium Europy Wschodniej Uniwersytetu Warszawskiego [SEW]. (2020, 21 lipca). *Bezrobocie w Rosji najwyższe od 8 lat*. <https://studium.uw.edu.pl/bezrobocie-w-rosji-najwyzsze-od-8-lat/> [03.09.2021].
- Szczerek, Z. (2021, 25 maja). Jak Chińczycy budują Bałkany. *Polityka*. <https://www.polityka.pl/tygodnikpolityka/swiat/2118753,1,jak-chinczyzy-buduja-balkany.read> [17.08.2021].
- Spzala, M. (2017, 12 grudnia). Chiny „wyręczają” Unię Europejską na Bałkanach Zachodnich. *wnp.pl*. <https://www.wnp.pl/rynki-zagraniczne/chiny-wyreczaja-unie-europejska-na-balkanach-zachodnich,311981.html> [17.08.2021].
- Transparency International [TI]. (2020). *Corruption Perceptions Index*. <https://www.transparency.org/en/cpi/2020/index/nzl> [17.09.2021].
- Turecki, K. (2020, 18 marca). Walka o wpływ w cieniu koronawirusa. *Onet.pl*. <https://wiadomosci.onet.pl/tylko-w-onecie/koronawirus-na-swiecie-i-walka-o-wplywy/zg7ts4c> [17.08.2021].
- Walker, C. (2018). What is „Sharp Power”?. *Journal of Democracy*, 29(3), 9–23. <https://journalofdemocracy.org/articles/what-is-sharp-power/> [05.09.2021].
- Walker, C. (2019, 16 maja). China’s Foreign Influence and Sharp Power Strategy to Shape and Influence Democratic Institutions. *National Endowment for Democracy*. <https://www.ned.org/chinas-foreign-influence-and-sharp-power-strategy-to-shape-and-influence-democratic-institutions/> [14.09.2021].
- Warsaw Institute [WI]. (2018, 25 listopada). *Bałkany Zachodnie w kontekście rywalizacji Chin, Rosji, Unii Europejskiej i Turcji*. <https://warsawinstitute.org/pl/balkany-zachodnie-w-kontekscie-rywalizacji-chin-rosji-unii-europejskiej-turcji/> [27.08.2021].
- Warsaw Institute [WI]. (2019, 19 kwietnia). *Chińskie oddziaływanie w Europie Środkowo – Wschodniej i na Bałkanach*. <https://warsawinstitute.org/pl/chinskie-oddziaływanie-w-europie-srodkowo-wschodniej-na-balkanach/> [27.08.2021].
- West Balkans 6 Chamber Investment Forum. (2021). *Who we are*. <https://www.wb6cif.eu/who-we-are/> [27.08.2021].
- Wysocka, K. (2021, 11 kwietnia). Chiny sięgają po Bałkany Zachodnie. Unia Europejska powinna się niepokoić? *Euractive.pl*. <https://www.euractiv.pl/section/polityka-zagraniczna-ue/news/chiny-balkany-ue-unia-europejska-serbia-czarnogora-kosowo-albania-wspolpraca-polityka-zagraniczna-pekini-ekspansja-chinczyzy/> [17.08.2020].
- Zelesi, V. (2020, 24 lutego). The Western Balkans: Low Hanging Fruit for China? *The Diplomat*. <https://thediplomat.com/2020/02/the-western-balkans-low-hanging-fruit-for-china/> [02.09.2021].
- Żaba, N. (2019, 26 czerwca). Korupcja, mafijne układy i masowe protesty. Na Bałkanach wciąż gorąco. *Klub Jagielloński*. <https://klubjagiellonski.pl/2019/06/26/korupcja-mafijne-układy-i-masowe-protesty-na-balkanach-wciaz-goraco/> [17.09.2021].